

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA SALOMLASHISH VA XAYRLASHUV RITUAL DISKURSINING SOTSIOLINGVISTIK TAHLILI

Ataboyeva Nilufar No'monjon qizi

Andijon davlat chet tillari instituti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi salomlashish va xayrlashuv ritual diskursining sotsiolingvistik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot ijtimoiy omillar – yosh, gender, ijtimoiy status va kommunikativ kontekst – ning ritual formulalar tanloviga ta'sirini aniqlashga qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *salomlashish rituali, xayrlashuv diskursi, sotsiolingvistika, ritual formula, ijtimoiy stratifikatsiya, gender variantlilik, qiyosiy tilshunoslik*

Аннотация: *В статье представлен сопоставительный анализ социолингвистических особенностей ритуального дискурса приветствия и прощания в английском и узбекском языках. Цель исследования – определить влияние социальных факторов – возраста, пола, социального статуса и коммуникативного контекста – на выбор ритуальных формул.*

Ключевые слова: *ритуал приветствия, прощальный дискурс, социолингвистика, ритуальная формула, социальная стратификация, гендерная вариативность, сравнительное языкознание*

Abstract: *This article provides a comparative analysis of the sociolinguistic features of greeting and farewell ritual discourse in English and Uzbek. The study aims to determine the influence of social factors – age, gender, social status and communicative context – on the choice of ritual formulas.*

Keywords: *greeting ritual, farewell discourse, sociolinguistics, ritual formula, social stratification, gender variation, comparative linguistics*

Kirish. Salomlashish va xayrlashuv rituallari har qanday madaniyatning muloqot tizimida markaziy o'rinni egallaydi va ijtimoiy munosabatlarning verbal ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Bu rituallar faqat kontakt o'rnatish yoki yakunlash funksiyasini bajaribgina qolmay, balki kommunikantlar o'rtasidagi ijtimoiy masofani belgilaydi, ierarxik munosabatlarni tasdiqlaydi va madaniy identifikatsiyani ifodalaydi [1]. Sotsiolingvistik nuqtai nazardan salomlashish va xayrlashuv formulalari ijtimoiy variantlilik ko'rsatadi, chunki ularning tanlovi tildan foydalanuvchining ijtimoiy-demografik xususiyatlari va kommunikativ vaziyatga bog'liq [2]. W. Labov, P. Trudgill, J. Holmes kabi sotsiolingvistlar til variantlilik ijtimoiy tabaqalanish, gender va yosh guruhlarining ifodalanish vositasi ekanligini isbotlaganlar. Salomlashish rituallari bu munosabatni eng yaqqol namoyon etadigan lingvistik hodisalardan biridir [3]. Ingliz va o'zbek tillari genetik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lmagan va turli madaniy-tarixiy kontekstlarda rivojlangan tillar bo'lib, ularning ritual diskurslarida ham sezilarli tipologik va funksional farqlar kuzatiladi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot qiyosiy-tipologik, sotsiolingvistik va diskurs-tahlil metodlari asosida olib borildi. Material sifatida ingliz va o'zbek tillaridagi salomlashish va xayrlashuv formulalarining leksikografik manbalarda, badiiy adabiyotda, publitsistik matlarda va kundalik muloqot kontekstlarida qo'llanilishi tahlil qilindi. Ritual diskurs nazariyasi V.I. Karasik, T.A. van Dijk, N.D. Arutyunova ishlarida rivojlantirilgan bo'lib, ular diskursning ijtimoiy-madaniy determinantligini ta'kidlaydilar [4]. Karasik institutsional diskurs tiplari ichida salomlashish rituallarini ijtimoiy tartibga soluvchi mexanizm sifatida ko'rib chiqadi va ularning strategik xarakterini ajratib ko'rsatadi. Sotsiolingvistik variantlilik masalalari D. Hymes, J. Fishman, R. Fasold tadqiqotlarida keng yoritilgan. Hymes o'zining SPEAKING modeli orqali kommunikativ hodisalarni tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqqan va ritual muloqotning barcha komponentlarini – ishtirokchilar, maqsad, shakl, kalit, vosita, janr, norma – ni hisobga olish zarurligini ko'rsatgan [5]. Gender sotsiolingvistikasi sohasida D. Tannen, J. Coates, P. Eckert kabi olimlar erkaklar va ayollar nutqida ritual formulalar qo'llanishining farqlarini o'rganganlar [6]. Tannen o'z tadqiqotlarida ayollar muloqotda intimlik va hamkorlikka, erkaklar esa mustaqillik va statusga yo'nalganligini aniqlagan, bu ritual formulalar tanloviga ham ta'sir qiladi.

Xushmuomalalik nazariyasi P. Brown va S. Levinson tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular ijtimoiy yuz (face) kontseptsiyasiga asoslangan strategiyalarni tahlil qilganlar [7]. Salomlashish va xayrlashuv rituallari aynan yuzniqobchilik strategiyalarining muhim komponentidir. Ingliz tili ritual diskursi Anna Wierzbicka, G. Leech, J. Laver tadqiqotlarida o'rganilgan. Wierzbicka ingliz madaniyatida shaxsiy avtonomiya va norasmiylik qadrlashini ta'kidlaydi, bu salomlashish formulalarining soddaligi va universalligida namoyon bo'ladi [8]. O'zbek tili sotsiolingvistikasi va ritual diskursi E. Begmatov, N. Mahmudov, F. Abdullayev, Sh. Rahmatullayev ishlarida yoritilgan. Begmatov o'zbek tilida murojaat shakllari va xushmuomalalik kategoriyasining milliy xususiyatlarini chuqur tahlil qilgan [9].

Natijalar va muhokama. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillaridagi salomlashish va xayrlashuv ritual diskursi sotsiolingvistik parametrlar bo'yicha sezilarli farqlanadi. Ingliz tilida salomlashish formulalari nisbatan sodda va universal xarakterga ega. Asosiy formulalar – "Hello", "Hi", "Good morning/afternoon/evening" – ijtimoiy status va yosh farqlaridan qat'i nazar keng qo'llaniladi. "Hi" formulasi informal kontekstda yaqin tanishlar, tengdoshlar, hamkasblar o'rtasida ishlatiladi va yoshga ko'ra katta variantlilik ko'rsatmaydi. "Hello" esa universal formula bo'lib, har qanday ijtimoiy vaziyatda qo'llanilishi mumkin. Vaqtga bog'liq formulalar – "Good morning" va hokazo – rasmiy va yarim rasmiy kontekstlarda ishlatiladi, ammo ular ham ijtimoiy ierarxiyani aniq ifodalamaydi. Ingliz madaniyatida egalitarizm (tenglik) tamoyili kuchli bo'lgani uchun salomlashish rituali minimal ijtimoiy differentsiatsiyani namoyon etadi. Gender jihatidan ham ingliz salomlashuvida sezilarli farqlar kuzatilmaydi, erkaklar va ayollar bir xil formulalardan foydalanadilar, faqat intonatsiya va ehtirossilik darajasi farq qilishi mumkin.

O'zbek tilida esa salomlashish rituali murakkab ijtimoiy stratifikatsiya tizimini aks ettiradi. Asosiy formula "Assalomu alaykum" islomiy madaniyat ta'sirini ko'rsatadi va rasmiy-neytral salomlashuv sifatida barcha yosh va ijtimoiy guruhlarda qo'llaniladi. Biroq o'zbek tilida yosh va ijtimoiy statusga bog'liq qo'shimcha formulalar mavjud: kattalar yoshlarga "Keldingmi, bolam", "Sog'-omonmisan" deb salomlashadi, bu yerda qarindoshlik terminlari metaforik ravishda mehribonlik va g'amxo'rlikni ifodalaydi. Yoshlar kattalarga "Assalomu alaykum, og'ajon", "Xayrli kun, oyijon" deb murojaat qiladilar, bu yerda hurmat ko'rsatkichlari obligator hisoblanadi. Gender farqlari ham yaqqol: ayollar o'rtasidagi salomlashuvda "Qadrdon opajon", "Aziz singlim" kabi qarindoshlikni ifodalovchi murojaat shakllari ishlatiladi, erkaklar o'rtasida esa "Og'ayni tinchmisan?", "Do'stlar tinch-sog'mi?" kabi ijtimoiy doira kengligini ta'kidlovchi formulalar qo'llaniladi. O'zbek salomlashish diskursida ketma-ketlik muhim: avval salom, keyin ahvol so'rash, keyin oila-avlod haqida savol – bu tartiblangan struktura ijtimoiy normani ifodalaydi.

Xayrlashuv diskursida ham shunga o'xshash farqlar kuzatiladi. Ingliz tilida "Goodbye", "Bye", "See you later", "Take care" kabi formulalar eng keng tarqalgan. "Bye" eng universal va qisqa variant bo'lib, yoshlar va kattalar, do'stlar va tanish bo'lmaganlar o'rtasida teng ishlatiladi. "Take care" nisbatan samimiy va g'amxo'rlikni ifodalaydi, ammo u ham keng qo'llaniladi. Ingliz xayrlashuvi qisqa va pragmatik xarakterga ega – asosiy maqsad muloqotni tez va samarali yakunlashdir. O'zbek tilida xayrlashuv ancha elaboratsiyalangan: "Xayr", "Xudo yor bo'lsin", "Oq yo'l", "Yo'lingiz bexatar bo'lsin", "Uyingizga omonu eson yeting" kabi formulalar kontekstga va ijtimoiy munosabatga bog'liq tanlanadi. Kattalar yoshlarga "Boringlar, farzandlarim", "Xudo yoringiz bo'lsin" deb xayrlashadi, bu yerda duo va tilak elementi kuchli. Mehmon jo'natishda "Bizni unutmang", "Tez-tez kelib turing" kabi takliflar qo'shiladi, bu o'zbek madaniyatidagi muloqot davomiyligini qadrlash an'anasini aks ettiradi. Gender jihatidan ayollar xayrlashuvida hissiy komponent kuchliroq: "Sog'-omon bo'ling, azizim", erkaklar esa "Xayr, og'ayni" kabi qisqaroq formulalarni afzal ko'radilar.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillaridagi salomlashish va xayrlashuv ritual diskursining sotsiolingvistik tahlili ushbu hodisalarning chuqur madaniy determinantligini va ijtimoiy farqlanishini ko'rsatadi. Ingliz tilida ritual formulalar universal, sodda va egalitar xarakterga ega bo'lib, minimal ijtimoiy stratifikatsiyani namoyon etadi, o'zbek tilida esa murakkab ierarxik tizim, yosh va gender differensiatsiyasi hamda ritual elaboratsiyasi kuzatiladi. Bu farqlar individualistik va kollektivistik madaniyatlar o'rtasidagi fundamental farqlarni aks ettiradi va til kontaktlari hamda madaniyatlararo kommunikatsiya kontekstida muhim amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari madaniyatlararo pragmatika, tarjimashunoslik va chet tili o'qitish metodikasi uchun qimmatli ma'lumotlar beradi, chunka ritual diskursning noto'g'ri tushunilishi yoki noo'rin transliteratsiyasi kommunikativ muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. New York: Anchor Books.
2. Holmes, J. (2013). *An Introduction to Sociolinguistics* (4th ed.). London: Routledge.
3. Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society* (4th ed.). London: Penguin Books.
4. Карасик, В. И. (2004). *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Москва: Гнозис.
5. Hymes, D. (1974). *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
6. Tannen, D. (1990). *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. New York: William Morrow.
7. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Wierzbicka, A. (2003). *Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction* (2nd ed.). Berlin: Mouton de Gruyter.
9. Бегматов, Э. (1985). *Ўзбек тили сўзлашув нутқининг ўзига хос хусусиятлари*. Тошкент: Фан.